

השתלת איברים מן המת

הרב דר' מרדכי הלפרין

ראשי פרקים

- פרק א: ניתוחי גוויות – רקע היסטורי**
1. הנסיגות הראשונים בניתוחי גוויות
 2. בדיקה שלאחר המוות בתלמוד
 3. גישת הכנסיה וחידוש המחקר האנטומי בבני אדם
- פרק ב: ניתוחי מתים – מבוא לדיון הלכתי**
1. הגדרת האיסורים הנוגעים לצרכים רפואיים
 2. בין אדם לחברו ובין אדם לקונו
 3. שתי קטגוריות הלכתיות
 3. החשש מפני נתיחת מתים שנרתית
- פרק ג: אפיון האיסורים הכרוכים בנטילת אברי המת**
1. איסור הנאה מן המת
 2. ניוול המת
 3. מצוות קבורה
 4. סיכום

הנסיגות הרציניות הראשונים להעזר בניתוחי מתים ללימוד אנטומיה של גוף האדם החלו בימים קדומים מאד¹. אולם כל פעילות בשטח זה היתה מלווה הגבלות דתיות כצורה זו או אחרת². יש המקדימים את ניתוחי המתים ואת המחקרים האנטומיים הראשונים לאלף הרביעי לפנה"ס במצרים העתיקה³. נסיגות אלה לא האריכו ימים ונאסרו זמן קצר אחר כך⁴. בעולם ההלניסטי המצב לא היה שונה בהרבה. בעיקר עקב הדרישה לקבורה מיידית, היה חקר האנטומיה האנושית חסום עד לשגשוגה של האנטומיה באלכסנדריה במאה השלישית לפנה"ס⁵. כמו במצרים העתיקה, גם במצרים ההלניסטית לא האריכה ימים תקופה זו. הנתיחות פסקו כחמישים שנה לפני שהחל גלינוס בלימודי הרפואה שלו ב־146 לספירה, ולכן לא ראה הוא עצמו ניתוחי גוויות⁶. מימי גלינוס ועד למעלה מ־1200 שנה לאחר מכן, אין בעולם המערבי אפילו זכר קלוש למחקר הכרוך בניתוחי גוויות פרט למספר מובאות בספרות המשנה והתלמוד⁷.

2. בדיקה שלאחר המוות בתלמוד

אחד התיאורים החשובים של ניתוחי מתים מופיע בתלמוד⁸ בשם שמואל הרופא. שמואל הבבלי, מגדולי חכמי התלמוד בדור האמוראים הראשון, מתאר אירוע מתקופת המשנה:

יאמר שמואל: מעשה בתלמידיו של ר' ישמעאל ששלקו זונה אחת שנתחייבה שריפה למלך. בדקו ומצאו בה מאתים וחמישים ושנים (עצמות – מ.ה.) [באו ושאלו את רבי ישמעאל: כמה איברים יש באדם? אמר להם: רמ"ח (248)]. אמרו לו: הלא בדקנו ומצאנו רנ"ב (252)?⁹

פרק א'

ניתוחי גוויות – רקע היסטורי

1. הנסיגות הראשונים בניתוחי גוויות

סוגיית השתלת איברים מאדם מת הינה מקרה פרטי של סוגיית 'ניתוחי מתים' הרחבה. סוגיא זו כוללת כיתור אנטומי של גוויות לצרכי לימוד אנטומיה, פתולוגיה תיאורית, מחקר רפואי, והוצאת אברים וחלקי גוף לשימוש של חולה אחר.

לקביעת מספר העצמות בגוף האדם ומיון לקבוצות שונות יש השלכות הלכתיות¹, שקיומן מבהיר את ההתענינות המיוחדת של חכמי ישראל בפרקים האנטומיים הרלוונטים.

י. ל. כצנלסון² טוען בספרו, כי שמואל לא יכול היה לספר על מעשה כזה אלמלא אירע בפועל, שכן ביתור גופות אדם לא נהג אז יותר באלכסנדריה או בכל מקום אחר. הוא מניח כי חכמי המשנה בארץ ישראל היו הראשונים שחדשו בדיקות אנטומיות בגופות אדם מאז הירופילוס ואראזיסטראטוס³. כצנלסון משער כי לרשימת עצמות גוף האדם המפורטת במשנה⁴ קדמו בדיקות מעשיות, השערה המסבירה את הפער בין המספר שהיה מקובל אז על הרופאים היווניים לבין המספר המדויק יותר המובא במשנה.

המאפיינים של מקרה זה⁵ ומקרים דומים אחרים אינם תומכים בטענה כי "התלמוד התיר ניתוחי מתים לצרכי מדע"⁶, אך מנקודת השקפה היסטורית אין להתעלם מעובדת ביצוע ניתוחים אלה בידי חכמי התלמוד לשם הבהרת עובדות אנטומיות, בתקופה בה נמנע העולם המדעי מניתוחים אלה. מצד שני, התלמוד מתייחס לבייתור גוויה כפעולה שיש בה "ניוול המת", האסורה על פי דין. ללא היתר מיוחד⁷ עקב הפגיעה בזכויות הפרט. איסור זה לא פג עד היום, והשלכותיו נרונות בפרק ב' להלן.

ג. גישת הכנסיה וחידוש המחקר האנטומי בבני אדם

לעומת הגישה התלמודית המאוזנת, בלטה בנוקשותה גישת הכנסיה הנוצרית בימיה הראשונים. עוד בשנת 400

לערך הכריז אוגוסטינוס: "מתוך קנאות אכזרית למעך ביתרו כמה אנשי רפואה, הקריים אנטומיסטים, גופות של מתים ותרו ללא רחמים אחר סודות גוף האדם על מנת לגלות את אופי המחלה, מקומה וכיצד לרפא אותה"⁸.

רק במאה ה-13 התחדש המחקר האנטומי בבני אדם, בפקדה של פרידריך השני משנת 1238 נזכר לראשונה ניתוח גוויה במסגרת קבועה: אחת לחמש שנים, מאז, התפשטו ניתוחי המתים באיטיות רבה עד ימי היסאליוס, בעקבותיו פרץ, בהדרגה החלטית, נוהג זה למרכזי המדע בעולם המערבי עד לתקופתנו, שלהי המאה העשרים⁹.

אספקת גופות למטרות הוראת הרפואה היתה מאז ומעולם בעיה רצינית. עוד במאה ה-19 באנגליה, נעזרו המרצים בבתי הספר לרפואה בשירותיהם של שודדי קברים. המצב נתרדרר עד כדי כך שקרובי משפחה נאלצו להעמיד משמרות מזוינים ליד קברי יקיריהם, עד שהרקבן הפושה בגוויה מנע את השימוש בה. במוקדם או במאוחר סיבות מוות טבעיות לא ספקו את הדרישה לגוויות, ובשנת 1828 נמצאו בורקי והר אשמים ברצח של לפחות 16 איש, כדי לספק גופות לבית ספר לרפואה. כתוצאה מכך נחקק בי 1830 חוק האנטומיה¹⁰.

עד לדור האחרון התמקדו ניתוחי המתים בתחומי ההוראה והמחקר הרפואי ושאלת השתלות האברים מן המת לא היתה אקטואלית¹¹. רק במחצית השנייה של המאה ה-20 התקרמה הטכנולוגיה הרפואית והחלו להתאפשר השתלות איברים שנלקחו מגוויות מתים. אין פלא שלעומת מאות מאמרים ותשובות המפוזרים במרחבי ספרות ההלכה אשר דנים בניתוחי מתים¹², רק מעט מאמרים עוסקים בסוגיית השתלת אברים מן המת.

מקורות והערות למרק א

1. הרב עמנואל יעקובוביץ, הרפואה והיהדות, (מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ו), עמ' 161.
2. Cumston C.G., An introduction to the history of medicine from the Pharaohs to the 18th century, London 1926, p 43 מובא: יעקובוביץ שם (הע' 1).
3. Cumston עמ' 46 שם (הע' 2).
4. Singer C., Galen as a modern, in: Proceedings of the Royal Society of Medicine, vol. XI.11 1949, p 565.
5. מובא: יעקובוביץ שם (הע' 1) עם הפניה לרעת חוקרים אחרים, לפיה למד גלינוס אנטומיה מתוך ביתור גוויות של-חללי אויב, פושעים וחניקות שנולדו או הרצאו מתים.
6. יעקובוביץ שם (הע' 1) עמ' 162-167.
7. בכורות, מה, א, ציון המקור ביעקובוביץ, הערה 78 שם (הע' 1) "ברכות מה, א" - שגוי.
8. גירסת שטמיק (בכורות שם) אות י.
9. אהלות, פרק ב, משנה א; עדויות, פרק ו, סוף משנה ג.
10. התלמוד וחכמת הרפואה, 1928, עמ' 237-240.
11. המאה השלישית לפני הספירה, אלכסנדריה.
12. אהלות, פרק א, משנה ח; ביאורו המדעי של אברהם גולדברג (מגנס, ירושלים תש"ז) למשנה שם; יעקובוביץ, שם (הע' 1), הערה 78.

רפואה ומשפט

17. L.D. Comrie, History of Scottish Medicine to 1860, Builliere, Tindall and Cox, London 1921; 'Encyclopedia Britannica, "Resurrectionists" and "Burke, Wm" הובא: יהודה לוי, יהדות ומרע כחכמות משלימות, (כנה, ירושלים 1987), עמ' 34.

18. צרף אלינור, חיד, יד, סיכום הלכתי, סעי' ח.

19. הרב קלמן כהנא, ניתוחי מתים בהלכה - סקירה ביבליוגרפית, אסיא לט (י, ג), 89-84, תשמ"ה (1985); ספר אסיא ו' (מס, ירושלים תשמ"ט עורך: מ. הלפרין), עמ' 303-338.

12. ראה: שו"ת חת"ם סופר, יו"ד, שלו (נדפס בטעות רל"ח); בן יהודע על אגרות השי"ס, מסחים מט, ב, ד"ה ידוע כי אחד איקרוסי: שו"ת נדע ביהודה, מה"ת, יו"ד, סי' רי, שכתב... ואפילו רופאי האומות אינם עושים נסיון בחכמת הניתוח ע"י שום מת כי אם בהרונים על פי משפט (ההדגשה שלי - מה), או בני שהסכים בעצמו בחייו לכך..."

13. Baas H., Outlines of the history of medicine, 1899, (p. 37, 295 סימולטני יעקובוביץ שם (הע' 1).

14. בבא"בתרא, קנ"ד, א; חולין, י"א, ב.

15. יעקובוביץ, הגדה 94 שם (הע' 1).

16. יעקובוביץ שם (הע' 1), עמ' 167-169.

פרק ב'

ניתוחי מתים - מבוא לדיון הלכתי

1. הגדרת האיסורים הנוגעים לצרכים רפואיים

הדיון ההלכתי הבסיסי התמקד בעיקר בשלושה איסורים הכרוכים בביתור גווית מת:

1. ניוול המת¹.
2. ביטול או השחית מצוות הקבורה².
3. איסור הנאה מגוף המת³.

במצבים מסויימים ניתן להתייחס להלכות נוספות⁴ וזגמת יטומאת כהנים⁵, אך עיקר דברי הפוסקים התמקד בשלושת האיסורים הללו. הדיון בהמשך ימוקד בהם בלבד.

איסורים אלה נוגעים גם לכיתור גוויה לצורך נטילת איברים להשתלה. אולם בניגוד לניתוחי מתים למטרות מחקר בהם לא תמיד קיים יחולה אחר לפנינו האמור להנות מיד מפירות המחקר, נטילת אברים לצורכי השתלה עוסקת תמיד בביתור גוויה למען חולה אחר. הוקק חלק המושלל. להבדל זה משמעות הלכתית רבה.

בעשור האחרון החלו להתפתח יבנקים של חלקי גוף מושללים, דוגמת בנק העור שנועד לקיים מלאי חרום של עורות לחבישה ביולוגית במקרי כוויה קשים. התפתחות זו גרה שאלות משפטיות חדשות שהגיעו להכרעה הלכתית בשנים האחרונות. במקרים אחרים עלה נושא היבנקים לדיון ציבורי באמצעי התקשורת, תוך דיסאינפורמציה שימוש בחלקי מידע לא מוסמכים. דיון רציני בנושא מחייב גישה מלאה של העובדות. הן העובדות הרפואיות הטכנולוגיות והן העובדות המשפטיות-הלכתיות. הצעד הראשון בדיון כזה צריך להיות הכרת איברי המת המיועדים להשתלה.

חלקי גופה הניתנים, כיום, להשתלה הם בעיקר:

- א. כליות.
- ב. קרניות עין.
- ג. עור.
- ד. עצמות.
- ה. תמציות הורמונוליות (כדוגמת הורמון הגדילה).

להלן יידונו שלש הדוגמאות הראשונות - כליות, קרניות ועור, הנדרשים לטיפול בחולים שיש בהם, לעיתים, סכנת חיים. עקרונות ההלכה הנוגעים לשלושה אברים אלה, ישימים גם לשאר האברים וחלקי גוף הנלקחים מגוף המת להשתלה בחי.

2. בין אדם לחברו ובין אדם לקונו - שתי קטגוריות הלכתיות

כלל נקוט במשפט העברי: כל פעולה, בכל תחום שהוא, אמורה להיות מותרת אלא אם כן קיימת סיבה או מקור משפטי לאיסור⁶. כלל זה נכון לא רק בפעולות של מצווה או טיפול רפואי אלא גם בפעולות יזרשות⁶. לפיכך כל דיון משפטי בשאלות של איסור והיתר חייב להתייחס לכל סיבות האיסור האפשריות.

כידוע, מתחלקים האיסורים, כשאר ריני התורה, לשתי קטגוריות עיקריות:

- דינים שבין אדם למקום.
- דינים שבין אדם לחברו.

דינים שבין אדם למקום הם מצוות או איסורים שעיקרם חובת הציות לפקודה האלוהית, ואין בהם פגיעה או השפעה חומרית על הזולת.

ג. החשש מפני נתיחת מתים שגרתית

כבר בדברי הפוסקים במאה ה-18 בולט החשש מפני הפיכת ניתוחי גוויות לשגרה במקרה פטירה. ר' יחזקאל לנדא בתשובתו הידועה בנדרון¹⁴ כותב בין היתר: "והחלילה להתיר דבר זה ... ואם אנו חיו מקילים בדבר זה איב ניתוחו כל המחס כדי ללמוד סידור אברים הפנימיים ומהותן כדי שיש לעשות רפואות לחיים ולכן האריכות בזה הוא ללא צורך ואין בזה שום צד להתיר...".

לאור התבטאות זו, היו שפרשו את הסייגים הנקשים אותם הטיל הינדוע ביהודה על ניתוחי מתים לצרכי פיקוח נפש, כנובעים בעיקר מפני החשש לניתוחים רוטיניים, ולא מנימוקים הלכתיים שגרתיים¹⁵.

משמעוהו העקרונית של נימוק זה, היא שניתן לטעון מובהק להקל בהלכות פיקוח נפש עקב חשש לפריצת נדח חמורה. לעקרון זה השלכות בתחומים רחבים של הפסיקה ההלכתית¹⁶.

היו שקבלו להלכה את חששו של הנוביי, אך הערים שעינן הררישות ההלכתיות בחוק, יכול למנוע התפתחות מעין זו¹⁷, הערכה שלא עמדה במבחן במהלך השנים¹⁸.

לעומת זאת, דינים שבין אדם לחברו, למרות היותם גם הם חלק מן הפקודה האלוקית, הנימוק לקיומם נעוץ בטובת הזולת ובחובה להגן על האינטרסים של האחר. כתוצאה מכך היחס לדינים של בין אדם לחברו חמור והחלטי יותר מזה של דיני בין אדם למקום, וקיימים הבדלים משמעותיים בין שני סוגי הדינים:

- (1) תשובה עם יום הכיפורים מכפרים על מגוון עבירות שבין אדם למקום, אך לעולם לא יתכפרו עבירות שבין אדם לחברו "עד שירצה את חברו"¹⁹.
- (2) הבדל נוסף לדעת פוסקים אחרים²⁰, הוא ההיתר לעבור על כמעט כל עבירות שבתורה לצורך הצלת חיי אדם, בתנאי שמדובר בעבירות שבין אדם למקום, ואין בביצוען פגיעה של אדם בחברו²¹.
- (3) הבדל שלישי בא לידי ביטוי במקרים רבים: הנפגע רשאי, בדרך כלל²², למחול ולהסכים לפגיעה בו, ואז לא קיים יותר האלמנט האיסורי בין אדם לחברו. ביטול אלמנט זה יכול לגרור בעיקבותיו את ביטול האיסור באופן מחלט. לדוגמא קיים איסור תורה על גרימת נזק לרכוש הזולת²³, אך הסכמה מראש של הנפגע מתירה, ואף פטרת מתשלומים, את המזיק²⁴.

יש, אפוא, להגדיר את האיסורים הכרוכים בנטילת אברים מן המת, למצוא את מקורם ולאפיין לאיזה קטגוריה הם שייכים.

מקורות והערות למקב

1. אברהם, פיקוח נפש ומצוות בין אדם לחברו (הערות), המעין (נג), עמ' 49, ניסן תשמ"ג; הגרשיו איערבאך, הובא: נשמת אברהם, חלק יו"ד, שנת 2, (ב) 2.
9. יומא, פב, ב.
10. ראה: מ. הלפרין, אברים להשתלה מתורם חי, אסיא מהמיו (יב א"ב), (תשמ"ט) עמ' 34-61, סעיף 2, ב, תרומה בכפית עמ' 44-48.
11. ראה: הרב ש. י. ורן, לאור ההלכה, משפט שיילוק, עמ' שיח"שכה.
12. פירוש רבנו יונה למסכת אבות, פרק א, משנה א.
13. בבאקמא פרק ח, משנה ז.
14. נדע ביהודה, מהר"ת, יו"ד, ר"ו.
15. מחנה חיים, חו"ד, חיב, סי' ס (הובא: ציץ אליעזר, ד, יד).
16. שמעתי ההגרשו איערבאך שליט"א.
17. ציץ אליעזר, ד, יד, פסקה ז, ר"ה: ואי משום טעמים אלת
18. ראה: Glick, Health policy-making in Israel - religion, politics & cultural diversity, in: Health Policy, Ethics Human Values, Proceeding of the 18th CIOMS round table and conference, Athens, Greece, 1984, eds.: Bankowsky Z. and Bryan JH, Geneva 1985.

1. ספרי, כ"הצא, פסקא ו, ע"פ דברים כא, כ"כ"ג (מה עץ מיוחד שהוא ניוול לו אף כל שהוא ניוול לוי); רמב"ן בפירושו לתורה שם: כבא"בכרא קנר, ב; חולין יא, ב; טור יו"ד, ששה בבי.
2. דברים, כא, כג; רבי שמעון בר יוחאי, סנהדרין, מו, ב; יהשלמי, נדר, פרק ז, הלכה א.
3. עבודה זרה, כט, ב.
4. אגרות משה, יו"ד, (ח"א), רל; וראה כהנא שם (פרק ב' הע' 19).
5. ר' אלחנן בתם ווסרמן, קובץ הערות (סז), אות תקנ' על יכמות פז, א; ידים, פרק ד, משנה ג.
6. פעולותיו של אדם ניתנות לחלוקה, ע"פ ההלכה, לשני סוגים עיקריים: א) רשות, ב) מצווה. הראשונים (רשות) נחונים להחלטה אישית של הפרט, והאחרונים (מצווה) הם פעולות או הימנעות שבחובה. יומא, פרק ח, משנה ט.
7. ראה: שו"ת בנין ציון, סי' קס"ד; שו"ת ושיב מהדריק, חלק ב, קער; שו"ת דברי יהושע, חלק ג, סי' כד; אגרות משה, יו"ד, חלק א סי' יו"ד; שדה חמד, מערכת האי' אריק טז; שו"ת ח ים סופר, יו"ד, שט; הגרשיו איערבאך, הובא: א.

רפואה ומשפט

איוון האיסורים הכרוכים בגטילת אברו המת

לדעה איסורים מתייחסים ישירות לנשוא גטילת אברים
נזמת נפטר:

1. ניוול המת¹.
2. ביטול מצוות קבורה².
3. איסור הנאה מגוף המת³.

נבחן את המשמעות של כל איסור בנפרד על השתלות
ואברים השונים: כליה, עור וקרנית העין.

איסור הנאה מן המת

איסור הנאה מן המת שייך, ללא ספק, לקטגוריה של "בין
דם למקום".

איסור זה נלמד בגזרה שווה מפרשת "עגלה ערופה"
האסורה בהנאה⁴.

בעגלה ערופה האסורה בהנאה גם גוף המת אסור
בהנאה, ושייך לאותה קטגוריה - בין אדם למקום. מכאן
נבנות שתי מסקנות:

- א. פיקוח נפש דוחה את איסור ההנאה לכל הדעות.
- ב. הסכמה של המת (או משפחתו) איננה יכולה לבטל
את איסור ההנאה עקב היותו דין שבין אדם למקום.

הוצאה מעשית של מסקנות אלו תהיה היתר (מבחינת
איסור ההנאה) להשתמש בכליות, בעור או בקרנית העין
שקיים מצב של פיקוח נפש וההשתלה עשויה להציל או
להאריך חיי אדם, גם אם היתורם ומשפחתו התנגדו
לגטילת האבר מן המת. באותה מידה צריך להיות איסור
נזילת להשתמש באברים אלו אם אין ההשתלה מאריכה
חיים, גם אם התורם ומשפחתו הסכימו לתרום.

נבחן את המצב הרפואי של נזקקי ההשתלות:

תרומת כליה

לכליה מספר תפקידים חיוניים בגוף האדם. ביניהם
שמירה על המאזן החומציי-בסיסי, שמירה על איוון
אלקטרוליטרי, שמירה על איוון נזולי הגוף והפרשת
חומרי פסולת שונים המצטברים בגוף. אי ספיקה
כליתית חמורה מסכנת את החיים ומחייבת טיפול
בדיאליזה (המודיאליזה / דיאליזה צפקית) או השתלת
כליה כדי למנוע מוות תוך זמן קצר.

בעשור הקודם, תוחלת החיים של החולים
המטופלים בדיאליזה הייתה ארוכה יותר מזו של

החולים שעברו השתלת כליה⁵, ורק בשנים האחרונות
השתפרה תוחלת חיי המושתלים עד כדי השוואת
תוחלת החיים של מושתל כליה (מתורם מת) לזו של
המטופל בדיאליזה⁶.

אם, אכן, אין הארכת תוחלת חיים בהשתלת כליה,
האם משמעות הדבר שלמרות השיפור הצפוי באיכות
החיים אין שום היתר ליטול מן המת כליה להשתלה?
התשובה מפתיעה. יש צדדים להיתר!

צד היתר ראשון מקורו בסברא מפתיעה של הרב א.
י. אונטרמן⁷: אבר מן המת שעובר השתלה מוצלחת
ונקלט בגוף החי - הופך לאבר חי וחלל להחשב יותר
כאבר של מת. אבר מן החי מותר בהנאה ולכן אין
המושלת עובר על "איסור הנאה מן המת".

היתר זה אינו מוסכם על הכל⁸, שהרי גם אם לאחר
קליטה מוצלחת האיבר נהפך לחלק מהחי, אין עובדה
זו משנה את המצב. סוף סוף היתה כאן הנאה מגוף
המת בכך שחלק ממנו נחלל לטובת החי והפך לחלק
ממנו.

מאחורי ויכוח מעניין זה מסתתרים חילוקי דעות
יסודיים בהגדרת מהותו של איסור ההנאה. הדיון בהם
חורג ממסגרת זו.

צד היתר שני נובע מהגדרת חולה הכליות כ"חולה
שיש בו סכנה". אין ספק שחולה במחלת כליות סופנית
מוגדר כחולה מסוכן, שמוותר לחלל שבת כדי לרפאו.
עד הרור האחרון גורלו היה נגזר למיתה תוך זמן קצר.
עתה ניתן להאריך את חייו בעזרת דיאליזה, אך
הדיאליזה איננה מהווה ריפוי למחלה היסודית, אלא
טיפול בחלק מתוצאות המחלה, המאפשר הארכת
חיים. עצם הגדרתו כחולה מסוכן מחייבת את מתן
הטיפול הטוב ביותר למחלתו גם אם טיפול זה כרוך
בעבירה⁹. לכן, אם הטיפול הנבחר הוא השתלת כליה,
עליו לרחות איסורים גם אם האלטרנטיבה, הפחות
טובה, יכולה להתבצע ללא אותם איסורים. דוגמה
לכלל זה: חתך עמוק בעור מותר לתפור בשבת עקב
היותו מוגדר כפיקוח נפש¹⁰, למרות שניתן להתגבר על
סכנת הזיהום והדימום גם בשיטות אחרות (למשל:
תרופתיות) שאינן דורשות את האיסורים הכרוכים
בתפירה.

תרומת עור

עור אדם עשוי להציל חיים במקרים של כווית
נרחבות. כדי למנוע הדירת זיהומים מן החוץ ואיבוד
חום, נזולים ואלקטרוליטים מבפנים - יש צורך
בחבישה יעילה בעלת תכונות של עור האדם. למרות

קיומם של תחליפים ביולוגיים וסינטטיים שונים¹⁰, עדיין התחליף היעיל ביותר הוא העור עצמו. בניגוד לאברים אחרים, "השתלת" עור איננה השתלה במובן המקובל של המילה. במונח השתלה אנו מתייחסים לחלק ביולוגי זר הנקלט ונשאר בקביעות כחלק מגופו של המקבל. היבר איננו נכון, בדרך כלל, בהשתלת עור. בהשתלת עור מתורם שאיננו תאום זהה של המקבל, מתפתח תוך מספר ימים תהליך דחיה של העור הזר. מטרת ההשתלה היא איפוא, הבישה זמנית של אזור הכוויה עד לצמיחה חרשה של עור המקבל¹¹.

ניתן לקלף את האפידרמיס מחלקים מכוסים של גוף המת, ולחבוש בהם את אזור הכוויה של המקבל.

כל מקרה של כוויה נרחבת מוגדר כסכנת חיים, לכן ברור שאיסור הנאה מן המת יידחה, שימש בעור מן המת במצבים שאין בהם סכנת חיים דורש צדדי היתר אחרים.

צד היתר ראשון – סכנתו של הרב אונטרמן⁶ – קיימת רק בשתל שנקלט ולא בחבישה ביולוגית העתידה להדחות.

צד היתר שני מקורו במחלוקת ראשונים עתיקת יומין: האם יש איסור הנאה בעור האדם? לדעת הפוסקים כי עור, בניגוד לחלקי הגוף הפנימיים, מותר בהנאה¹² – אין כאן בעיה. לעומת זאת לדעת החולקים¹³ לא ינתן היתר להשתלת עור ללא פיקוח נפש או סיבת היתר אחרת.

2) תרומת קרנית

ממבט ראשון, נראה הצורך בהשתלת קרנית כמצב שאין בו סכנת חיים ולכן אינו מוגדר כפיקוח נפש. מטרת ההשתלה להציל או להחזיר את מאור עינו של אדם, כאשר גם ללא ההשתלה אין נשקפת סכנה ישירה לחיי החולה.

הערכה זו איננה נכונה. כשצריך להחזיר ראייה לעיוור בשחי עיניו, או למנוע התעוורת מלאה בשתי העינים, יש פוסקים המחשיבים מצב כזה כפיקוח נפש משום סכנת החיים בה נתון העיוור בצאתו לסביבה החיצונית. סיכויי להפגע בנפילה לכור, לנהר, או להפגע בעת חציית כביש – אינם מבוטלים וזו יכולה להיות סיבה מספקת להחשיב את העיוורון המוחלט כמצב של פיקוח נפש.

הישרידי אש¹⁴, המקבל טענה זו, מסתמך על שיטה ידועה של "הגהות מימוניות" המגדירה את מצבו של חולה האפילפסיה כמצב סכנה משום שהוא עלול לקבל החקף מחוץ לביתו וליפול לנהר. במילים

אחרות, גם אם הסכנה נובעת לא מעצם המחלה, אלא מסכנה סביבתית שהחולה עלול להחשף לה בצאתו מביתו – המצב מוגדר כפיקוח נפש, למרות שהסתגרות בבית יכולה למנוע את הסכנה. הישרידי אש¹⁵ מרחיב את העיקרון של הגהות מימוניות, ומכליל בקטגוריה זו גם את העיוור בשתי עיניו. יש לזכור, שגם ויכוח בין פוסקים אם מצב מסויים נחשב כסכנת חיים – יוצר מצב משפטי מחלט של פיקוח נפש¹⁶.

מכאן נובע שאיסור הנאה מן המת יידחה מפני הצורך להשתיל קרנית אצל עיוור בשתי עיניו.

אולם גם לדעה זו, אם מדובר בבעיית עין אחת כשהשניה תקינה – אין המצב מוגדר כפיקוח נפש, ואיסור הנאה לא יוכל להידחות ללא צדדי היתר אחרים. עיון בסוגיא מראה ארבעה צדדי היתר לדעת חלק מפוסקי ההלכה:

צד היתר ראשון – ההיתר של הרב אונטרמן⁶ מתאים גם לקרנית, שאף היא נעדרה להקלט ולהתפרך לחלק חי ומתפקד של החולה המקבל.

צד היתר שני מקורו במחלוקת הראשונים: האם יש איסור הנאה בעור האדם? לדעת הפוסקים כי עור, בניגוד לחלקי הגוף הפנימיים, מותר בהנאה¹² – גם קרנית דינה צריך להיות כדיון העור. לעומת זאת לדעת החולקים¹³ אין כאן היתר להשתלת קרנית ללא צדדי היתר אחרים.

צד היתר שלישי קשור במעמדה המיוחד של העין בהלכה.

יש פוסקים¹⁷ המסתמכים על סוגיא במסכת עבודה זרה¹⁸, אשר לפי אחת מגירסאותיה קובעת שסכנת אבדן עין דוחה את השבת גם אם אין לנו הוכחה שקיים מצב של פיקוח נפש. מסתבר שבדומה לאיסורי השבת, גם איסור הנאה מן המת יידחה מפני סכנת העין, ותותר נטילת הקרנית להשתלה¹⁷.

גם אם נחלוק על היתר חילול שבת בסכנת עין שאין בה פיקוח נפש, עדיין קיים פסק ההלכה של השי"ת¹⁹ שסכנת אבר (גם ללא פיקוח נפש) מתירה לעבור על איסור "לאוי" שאינו שייך למלאכת שבת. מכאן נובע שאיסור הנאה מן המת יידחה מפני סכנת עיוורון של העין.

2. נווול המת

איסור נווול המת שייך, קרוב לוודאי²⁰, לקטגוריה של "בין אדם לחברו". נווול או ביוזי שיוכים לפרשת

נוקין בה מצד חיוב תשלומין מיוחד על היבשת
הבזין של הניזוק²¹. השאלה המרכזית כאן היא: מי
האישיות המשפטית הניזוקה. המת עצמו או
משפחתו?

האם המת עצמו הוא בעל אישיות משפטית לגבי
דיני ממונות? אם איננו כזה, ברור שאי אפשר להתייחס
אליו כאל אישיות משפטית ניזוקה. תשובה מעניינת
לשאלה זו מצויה במסכת שקלים²². המשנה שם דנה
בשאלה משפטית: נאסף כסף מתורמים לצורך קבורת
מת חסר אמצעים. המגבית הצליחה מעל למצופה,
ונשארה יתרה. מה יעשה בכסף הנשאר. יועבר
ליורשים או יבנה מבנה זכרון (נפש) על קברו. רעות
חלוקות מובאות במשנה, כשחילוקי הדעות מקורן
בשאלה הפסיכולוגית: מה מעדיף אדם שהתבזה
באיסוף תרומות עבורו (לאחר מותו!), שהכסף ימסר
ליורשיו החוקיים, או שהכסף, שנאסף כתרומה, ישמש
עבור בלבר ולכן יבונים לו נפש על קברו.

יוכח פסיכולוגי-משפטי זה מוכיח בעליל שהמת
נחשב כישות משפטית עצמאית, ויש לאמור את
רצונו בדרכים מקובלות. גם הניווול הכרוך בביתור
נוויה וננטילת אבריה כפוף, אם כן, לרצונו או אומדן
רעתו של הנפטר.

אם איסור הניווול שייך לקטגוריה של בין אדם
לחברו, נבעות מכך שתי מסקנות:
א. השאלה אם פיקוח נפש רוחה את איסור הניווול,
תלויה במחלוקת עתיקה יומין²³.
ב. הסכמה מפורשת של הנפטר לפני מותו מספיקה
כדי לבטל את איסור הניווול עקב היותו דין שבין
אדם לחברו.

תוצאה מעשית של מסקנות אלו תהיה (מכחינת איסור
הניווול) הגבלת היתר השימוש בכליות. בעור או בקרנית
העין אך ורק למצבים בהם קיימת הסכמה מראש של
התורם. אמנם לדעת הפוסקים שגם דיני בין אדם לחברו
נחיים מפני פיקוח נפש – ההגבלה איננה קיימת, ומותר
להציל חיי אדם תוך כדי עבירה על איסור הניווול ללא חלות
בהסכמת התורם או משפחתו.

לעומת זאת, בהסכמת התורם צריך להיות היתר גמור
(מכחינת איסור הניווול) ליטול איברים אלה, אפילו אם
מדובר בהשתלה לצרכי קוסמטיקה או שיפור באיכות
החיים.

קיים כאן צד היתר נוסף בעל חשיבות מיוחדת: מקורו
נסברא ששימוש באברי נפטר להצלת מאור עיניו של אדם
איננה נחשבת ניווול²⁴. לעיקרון זה יש השלכות רחבות
החיים השתלת האברים מן המת.

3. מצוות קבורה

מצוות קבורה ניתנת לכאורה לפרשניות שונות: או
שהיא מצווה הקשורה לכבוד שמים, בדוגמת איסור
השהיית תלויו הנידון למוות משום "שנמצא שם
שמים מתחלל-²⁵, או שהיא מצווה השייכת לקטגוריה
של "בין אדם לחברו" ומטרתה מניעת הבזיון הכרוך
בהשארת גופת מת גלויה לרקבון, רימה ותולעה²⁶.

המסקנות הנובעות מפרשניות אלו והות למסקנות
הנובעות משני האיסורים הקודמים, בהתייחס לקביעת
הקטגוריה של האיסור, והפירוט למעלה ניתן ליישום
מידי כאן.

אמנם קיים דיון הלכתי ייחודי לאיסור ביטול
הקבורה. נתמקד כאן בשתי נקודות:

- א. האם חיוב קבורה מקורו במצווה מן התורה²⁷, או
שמקור החיוב במצוות חכמים²⁸?
- ב. האם קיימת מצוות קבורה ברקמות שאין בנפחן
שיעור יכוזת²⁹?

אם מקור האיסור במצוות התורה – אזי רק מצב של
פיקוח נפש יכול לרחות את האיסור. לעומת זאת, אם
אין איסור תורה אלא רק איסור דרבנן – אזי גם
סכל³⁰ או חולי³¹ יכול, לעיתים, להוות סיבה להיתר.

לדעת אותם פוסקים הסוברים שאין חיוב קבורה על
"פחות מכזית" – כלל לא קיימת בעיית ביטול
הקבורה בקרניות עיניים. עקב שיעורן הקטן³².

4. סיכום

נטילת אברים מן המת כרוכה בשלושה איסורים חלקם
שייכים לקטגוריה של בין אדם לחברו וחלקם לקטגוריה של
בין אדם למקום. לכן היתר נטילה חייב לכלול נימוקים
מחיימים לשתי הקטגוריות.

לכן:

- א. כאשר מתקיים השילוב של פיקוח נפש מחד, והסכמה
מודעת של התורם מאידך – הנטילה מותרת.
- ב. אם קיים פיקוח נפש, אך אין הסכמה מצד התורם –
הדין תלוי במחלוקת הפוסקים.
- ג. אם לא קיים פיקוח נפש אך קיימת הסכמת של הנפטר
– איסורים בין אדם לחברו מתבטלים אך איסורים
שבין אדם למקום נשארים בתוקפם, ולכן נטילת
האברים והשתלתם אסורה, אלא אם קיימים צדדי
היתר אחרים. דוגמאות אחדות לצדדי היתר הנוגעים
להשתלת כליה, עור או קרנית העין – הובאו למעלה.

רפואה ומשפט

- ד. ללא הסכמת התורם, כשהמצב איננו פיקוח נפש – אין היתר לנטילת האיברים מגווית הנפטר.
- ה. הרב שלמה זלמן אויערבאך פסק להלכה¹¹ שאם נמצא לפנינו חולה עם בויות גדולה כך שהוא במצב של סכנת חיים מותר לקחת עור ממת (אפילו ישראל) כדי להשתילו לחולה.

מקורות והערות למרק ג

21. בבאיִקמא, פרק החובל.
22. שקלים, פרק ב. משנה ה.
23. מחלוקת תנאים בין ר' מאיר ותכמים לרעת רב חסדא, כתובות יט, א. ע"פ שיטת האיכא דאמר ר' שהובאה בדברי הרמב"ן בשטמיק שם. ד"ה תעד כתב הרמב"ן; ירושלמי שבת סוף פרק יד, ובמקבילה עבודה זרה פרק ב, הלכה ב; בבלי בבאיִקמא ס, ב. רש"י, תוס' והרא"ש ב"ק שם; שטמיק בבאיִקמא ק"ו, ב; שו"ת הרשב"א, חלק א, סי' יז, שו"ת מ"ק צ"ו, סי' קס"ז; קט"ז; שו"ת ומה"ש מהר"ק, חלק ב, קע"ד; שו"ת דברי יהושע, חלק ג, סי' כד; אגרות משה, יו"ד, סי' ק"ט; ר"ד; שו"ת חמד, מערכת הא' או"ק טו; שו"ת חת"ם סופר, יו"ד, שי"ט; הגר"ש אויערבאך, הובא: א. אברהם, פיקוח נפש ומצוות בין אדם לחברו (הערות), המעין כ(ג), עמ' 49, ניסן תשמ"ג; הגר"ש אויערבאך, הובא: נשמת אברהם, חלק יו"ד, שט"ז, ג. (ב) 2.
24. שו"ת יביע אומר שם (הע' 7) ע"פ: שואל ומשיב, מהדו"ק, חלק א, סי' רלא; מהרי"ל דיסקין, יו"ד, סי' לא, ומקורות נוספים: הרב ח. ד. הלוי, השתלח אברים מן החי ומן המת בהלכה, ספר אסיא ד (מס), ירושלים תשמ"ג, עורך א. שטינברג), 251-259, בעמ' 258.
25. לשון המשנה, סנהדרין, פרק ו, משנה ד.
26. ראה: סנהדרין מו, א; הרפואה לאור ההלכה, כרך שני (ירושלים תשמ"ג), חלק א, פרק ד.
27. רמב"ם, ספר המצוות, עש"ן רלא; ספר החינוך, מצוה תקלו.
28. רס"ג, עש"ן יט; רדב"ן, ח"א, שי"א; שו"ת חוות יאיר סי' קלט; שו"ת יביע אומר, חלק ג, יו"ד, סי' כב.
29. רעת הימשנה למלך הלכות אבל, פרק א, ה"ב, כא, שמצוות קבורה קיימת רק על יראשו ורוביו של מת, ולא על חלקי רקמות אפילו יש בהם יותר מכזית. הוא מסתמך על הירושלמי, נזיר, פ"ו, ה"ח. דעת תוספות יום טוב, מסכת שבת, פרק י, משנה ה, שיש חיוב קבורה על חלקים מן המת כתנאי שיש בהם לפחות שיעור כזית. דעת הנודע ביהודה, מה"ק, יו"ד, סי' צ, שיש חיוב קבורה גם על פחות מכזית המניח תקלו מסתפק.
30. כתובות, ס. "במקום צערא לא גזרו רבנן".
31. שו"ת, או"ח, שכח, יו.
32. שו"ת יביע אומר, שם (הע' 28).
33. נשמת אברהם, יו"ד, שט"ז, סי' ג, 23.
34. תחומין א (תשמ"ג), עמ' 247, פוסקים נוספים שכתבו לחת"י הקמת בנק עור; הרב משה הלוי שטיינברג, "בנק" עור אדם מת – לאור ההלכה, ספר אסיא ד, 249-250.
1. ספרי, כ"תצא, פסקא ה, ע"פ דברים כא, כ"כ"ב (ימה עץ מיוחד שהוא ניוול לו אף כל שהוא ניוול לוי); רמב"ן בפירושו לתורה שם; בבאיִתרא קנר, ב; חולין יא, ב; טור יו"ד, ששה, כ"ב.
2. דברים, כא, כג; רבי שמעון בר יוחאי, סנהדרין, מו, ב; ירושלמי, נזיר, פרק ז, הלכה א.
3. עבודה זרה, כ"ט, ב.
4. Renal Disease, Sir Douglas Black and N.F. Jones (eds), Blackwell Scientific Publications, 4th ed. 1979, p. 528.
5. Vollmer W.M. et al., Survival with dialysis and transplantation in patients with end-stage renal disease, N.E.J.M., 308(26) 1553-1558 (1983).
6. שבת מיהודה, עמ' ש"ד.
7. שו"ת אש, חלק ב, סי' קכ; הרב מ. שטיינברג, נועם, ג, פו. וראה שו"ת יביע אומר, ח"ג, יו"ד, סי' כב.
8. שו"ת או"ח, שכח, ד. וראה נשמת אברהם על השו"ע שם סי' טו; שו"ת יחיה רעת, חלק ד, סי' ל.
9. ניתן לרדות את הטיפול למצוי ללא סיכח – ראה ש"ש, ל"ה, ד.
10. Principles of Surgery, Schwartz A.I. et al (Eds), McGraw-Hill Book Comp., 4th ed. 1984, pp 278-279; גורע כז(4) עמ' 163(1983); כז (5) עמ' 217 (1983).
11. Shuck J.M., Biologic dressing, in Burns: A team approach, Ariz C.P. et al (Eds), Saunders, 1979, pp 211-221.
12. נדה נה, א, תו"ה שמה; זכאים עא, ב. תו"ה ובטריפה.
13. ר"ת, סנהדרין מח, א. תו"ה משמשין; שו"ת הרשב"א, סי' סשה; רמב"ם הלכות טומאת מת, ג, יא; הלכות אבל, יד, כא. וראה: הרב עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר, ח"ג, יו"ד, סי' כ"ב.
14. שו"ת אש, ח"ב, סי' קך.
15. שכח קבט, א; שו"ת אש שם (הע' 14) בשם רבנו ירוחם.
16. שבת מיהודה, עמ' ש"ד.
17. צ"ח אליעזר, יו"ד, פט. אך יש לחלק בין חשש לאיבוד עין לבין סומא בריא שרצנים להשיב לו כח ראייתו (שו"ת אש, ב, קכ). ואכן רעת הציא שם, סי' פד לאסור הצצת קרנית להשתלה בסומא, למעשה, רק הצצת קרנית להשתלה בחולה עם קרטוקנוס נוגע לצד היתר זה.
18. עבודה זרה, כח, ב.
19. יו"ד, קנז, סי' ג; נשמת אברהם, יו"ד, שט"ז, סי' ב.
20. שו"ת בנין ציון, קע"קעא, אך ראה: שו"ת חת"ם סופר, יו"ד, שלו.

רפואה ומשפט